UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Architectuur en geschiedenis

Wisselende perspectieven op het architectonische verleden

Bosman, L.

Publication date

2009

Document Version

Final published version

License

CC BY-NC-ND

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Bosman, L. (2009). *Architectuur en geschiedenis: Wisselende perspectieven op het architectonische verleden*. (Oratiereeks; No. 333). Vossiuspers UvA.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Architectuur en geschiedenis

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Dit is oratie 333, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 587 5
e-ISBN 978 90 4851 109 9

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Architectuur en geschiedenis

Wisselende perspectieven op het architectonische verleden

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar Geschiedenis van de Bouwkunst
aan de Universiteit van Amsterdam
op donderdag 9 oktober 2008

door

Lex Bosman

VOSSIUSPERS UVA

*Mevrouw de Rector Magnificus,
Mevrouw de Decaan,
Zeer gewaardeerde toehoorders,*

De geschiedenis van de architectuurgeschiedenis laat fascinerende verschuivingen in de thematiek en de vraagstellingen zien waarmee verschillende generaties architectuurhistorici het verleden in kaart brachten, het probeerden te begrijpen en onderdelen ervan verklaarden. Bij het ontginnen van nieuwe terreinen en het introduceren van nieuwe thema's worden oudere thema's overigens niet meteen oninteressant. In historische disciplines staan tenslotte de constructies van het verleden, gemaakt door opeenvolgende generaties historici, op de eerste plaats, al is het soms moeilijk om de feilbaarheid en de beperkte houdbaarheid van deze constructies te accepteren.

Ook in de architectuurgeschiedenis is dat het geval. De eerste hoogleraren in de kunstgeschiedenis die waren verbonden aan een opleiding kunstgeschiedenis, werden in Nederland in 1907 benoemd in Utrecht en Leiden. Tot hun werkterrein behoorde architectuur evenzeer als de beeldende kunst. Pas vele jaren later werden er, binnen het grotere geheel van de kunstgeschiedenis, hoogleraren in de architectuurgeschiedenis aangesteld, die als taak hadden hiernaar onderwijs en onderzoek te doen. Sinds het aantreden van Murk Daniël Ozinga als eerste hoogleraar architectuurgeschiedenis in 1947 in Utrecht vormen hoogleraren in de architectuurgeschiedenis geen uitzondering meer bij opleidingen in de kunstgeschiedenis. Waar de eerste generatie hoogleraren architectuurgeschiedenis afkomstig was uit de gelederen van de monumentenzorg, of althans een duidelijke band had met de landelijke monumentenzorg, zijn het tegenwoordig doorgaans als kunsthistorici opgeleide wetenschappers – zoals ik – die de architectuurgeschiedenis binnen het kunsthistorische krachtenveld in Nederland aan de verschillende universitaire opleidingen vertegenwoordigen.

Bij alle veranderingen in ons vak blijven de vragen naar de veranderingen in de architectuur door de geschiedenis heen elementair, samen met de analyses van

hetgeen juist de continuïteit in architectuur uitmaakt. Daardoor maakt dat gehele proces van planning, ontwerp en uitvoering de architectuurgeschiedenis als geheel zo fascinerend voor mij. Architectuurtekeningen, reconstructies op basis van archeologisch materiaal, bouwhistorische analyses, interpretaties van architectonische concepten en van schriftelijke bronnen, alsmede de plaats van de opdrachtgevers binnen een relevante context: dit materiaal en deze benaderingen kunnen de noodzakelijke perspectieven op het architectonische verleden bieden.

Sinds ruim twintig jaar houd ik mij onder meer bezig met de geschiedenis van de toepassing van een belangrijk architectonisch motief, het ambulatorium ofwel de kooromgang. Hier wil ik ingaan op de verbanden tussen een in datering vroeg voorbeeld van het ambulatorium, dat van de S. Giovanni in Laterano in Rome, en de toepassing ervan in de late achtste eeuw en de eerste helft van de negende eeuw, de Karolingische periode. Ook al is dit motief in verschillende perioden vrijwel niet en in andere tijden veelvuldig toegepast, de toepassingen werden veelal niet vermeld in schriftelijke bronnen, laat staan dat daarin een uitleg voor het waarom van die toepassing te vinden zou zijn. In dat opzicht onderscheidt de geschiedenis van dit architectonische motief zich nauwelijks van die van de architectuurgeschiedenis van de middeleeuwen als geheel, want sommige schriftelijke bronnen zwijgen eenvoudigweg, terwijl andere omzichtig geïnterpreteerd moeten worden om er een bruikbare kern in te kunnen vinden.

In zijn in 1948 uitgesproken oratie als hoogleraar in Utrecht, getiteld *Mythe en ratio in de verklaring der middeleeuwse architectuurgeschiedenis*, onderzocht Ozinga de in die tijd meest gangbare modellen en theorieën ter verklaring van de belangrijke veranderingen in de architectuur van de middeleeuwen, vooral met betrekking tot het ontstaan van de gotiek. Beschrijvingen van architectuur in middeleeuwse bronnen vormden een eerste categorie waarmee hij zich bezighield om, aan de hand van de interpretatie van die bronnen, antwoorden te vinden op de belangrijke vragen die hij zich stelde. In enkele pagina's noemde hij de belangrijkste en bekendste auteurs uit de middeleeuwen die meer dan terloops over gebouwen hadden geschreven. Behalve de welbekende twaalfde-eeuwse abt Suger van Saint-Denis, nabij Parijs, behandelde Ozinga ook Gervasius van Canterbury en verscheidene anonieme schriftelijke bronnen.

Uit die teksten spreekt echter zelden of nooit een min of meer duidelijk bewustzijn van het ontstaan van zoiets als gotiek. Verschillen en veranderingen in de bouwkunst werden wel waargenomen en genoteerd, maar spelen in de teksten een

ARCHITECTUUR EN GESCHIEDENIS

veel minder grote rol dan moderne kunsthistorici graag hadden gewild. Zoals ook uit recent onderzoek naar architectuurbeschrijvingen blijkt, gaat het in de meeste gevallen niet om beschrijvingen van gebouwen, maar om teksten waarin veelal een gebouw met bewondering wordt genoemd, zonder dat daarvan ook meer specifieke architectonische elementen worden beschreven.¹ Het perspectief op de architectuur, zoals dat uit middeleeuwse teksten kan worden afgeleid, was niet gericht op een concrete weergave in tekst van een gebouw, met alle tektonische en materiële elementen die voor een moderne wetenschapper interessant zouden kunnen zijn. We moeten ons steeds afvragen waartoe dergelijke teksten eigenlijk werden geschreven. Maar al te gretig hebben wetenschappers die teksten, zoals die van de nietsvermoedende abt Suger, ingezet om antwoorden te vinden op vragen die weinig te maken hebben met de redenen waarvoor de teksten in eerste instantie waren bedoeld. En dat is ook wel begrijpelijk als we er wat verder over nadenken. Want in allerlei perioden en in verschillende media komen referenties aan architectuur voor, die desondanks op geen enkele manier de behoeften van een moderne wetenschapper zouden bevredigen.

Ik geef u ter introductie enkele voorbeelden van teksten waarin gebouwen weliswaar een belangrijke rol innemen, maar waarin geen uitvoerige beschrijvingen zijn opgenomen. Het betreft drie literaire voorbeelden.

Architectuur in teksten

In de korte roman *Maar geel en glanzend blijft het goud* uit 1981 van de schrijver Albert Alberts (1911-1995) worden verschillende gebouwen opgevoerd die als het ware de constructie van de vertelling schragen: een paleis, dat later als departement werd gebruikt, een ander paleis en een klooster. Hoewel de gebouwen wezenlijke bestanddelen zijn in deze roman, wordt nergens een beschrijving van zo'n gebouw gegeven. Het koninklijke paleis dat als departement aan het begin wordt geïntroduceerd, wordt door Alberts als volgt omschreven:

Midden in de stad stond langs een brede, drukke straat een groot gebouw. Groot, dat wilde zeggen bijzonder langgerekt, maar niet bijzonder hoog. Niet meer dan drie verdiepingen, de begane grond meegerekend. (...) Omdat het zo lang was, had het gebouw nogal wat ingangen en zelfs een ommuurd voor-

plein met aan weerskanten een poort. Het plein was toegankelijk voor het publiek en voor de duiven, die door het publiek werden gevoerd. Maar ze mochten niet door de hoofdingang: acht openslaande deuren, een bordes en een hardstenen stoep van negen treden. Allemaal voor de hoge bezoekers van de minister, want het gebouw was een ministerie vol ambtenaren, die allemaal, van hoog tot laag, de andere ingangen moesten nemen.

Het andere paleis, Gurre genaamd, stond naast het klooster Esrom en vertoonde grote overeenkomsten met het paleis dat als departement werd gebruikt:

Het lijkt waarachtig wel een beetje op ons departement, zei de minister.
Dat doet het ook, zei de raadadviseur. De monniken hebben indertijd hun bouwmeesters opdracht gegeven het koninklijk paleis in de hoofdstad als voorbeeld te nemen. Dat deden ze wel meer, dat nabootsen van andere gebouwen. Heel vaak zelfs.²

Een uitvoerige beschrijving zou in schrille tegenspraak zijn geweest met de aard en de kracht van het gehele oeuvre van de schrijver Alberts, maar opmerkelijk is wel dat enkele summiere gegevens voldoende kunnen zijn om de gedachte aan een groot gebouw en de overeenkomsten van het ene paleis met het andere als aanneemelijke verhaalelementen te gebruiken. Interessant is ook het onderscheid dat Alberts in het laatste citaat maakt tussen de opdrachtgever – de monniken – en de uitvoerders van de bouwopdracht, de bouwmeesters.

Het tweede voorbeeld is de roman *A room with a view* van de Britse schrijver E.M. Forster uit 1908. Kort samengevat komt het verhaal op het volgende neer: een jonge vrouw, Lucy Honeychurch genaamd, verblijft met haar oudere nicht, die tevens als chaperonne optreedt, in een pension in Florence. Een jongeman en zijn vader bieden het duo hun kamers aan omdat de jonge vrouw zo graag ‘a room with a view’ zou willen hebben. Interessant is nu op welke manier een beeld van de stad Florence werd gecreëerd met woorden. Bij de eerste vermelding van de wens een kamer met een uitzicht te hebben, wordt gesproken van een blik op de Arno, zonder dat enig gebouw vermeld wordt. Als het na enig gedoe komt tot het ruilen van de kamers, worden opnieuw de rivier de Arno genoemd, de cipressen nabij de kerk van S. Miniato en de uitlopers van de Apennijnen. Bij een bezoek de volgende dag aan de kerk van S. Croce wordt weer volstaan met het vermelden

ARCHITECTUUR EN GESCHIEDENIS

van de naam.³ Geen uitvoerige beschrijving dus van de stad Florence, geen nadere invulling van het architectonische beeld van die stad dat voor miss Honeychurch zo belangrijk was, maar het aanstippen van enkele elementen, waaronder een tweetal kerkgebouwen volstond voor Forster om het verhaal geloofwaardig in Florence te situeren.

Hoe anders was dat bij de eerste verfilming van deze roman in 1985 door regisseur James Ivory, die juist door architectuur in beeld te brengen op cruciale momenten in het verhaal de stad Florence tot leven wekte. Palazzo Vecchio en de dom komen prominent in beeld, en wie iets beter bekend is met de stad herkent ook onmiddellijk het grote, hoge gebouw van Orsanmichele en de Corridoio van Vasari die de Uffizi aan de ene zijde met Palazzo Pitti aan de andere zijde van de Arno verbindt.⁴ Meer perspectief op de stad werd geboden bij de wandeling naar S. Croce, waarbij een vluchtig silhouet van de koepel van de dom en een overzicht van Piazza Santissima Annunziata de stad Florence nadrukkelijker naar voren brengen. Toch valt ook bij de film op, dat de beelden weinig specifiek zijn en dat de scènes waarin architectuur een rol speelt slechts enige seconden duren.

Wat deze romanteksten zou kunnen verbinden met de naar aard en inhoud totaal verschillende teksten van bijvoorbeeld abt Suger uit de twaalfde eeuw, is het nogal elementaire gegeven dat geen ervan is geschreven met de bedoeling nauwkeurige informatie over gebouwen aan de lezers te geven. Anders is dat bij de lange tekst *Promenades dans Rome* die de Franse schrijver Stendhal (1783-1842) in 1829 publiceerde. De wandelingen door de eeuwige stad zijn niet altijd letterlijk te nemen, want een aanzienlijk deel van de tekst is gewijd aan gesprekken met verschillende mensen uit de werelden van kunst en cultuur, politiek en religie. Zijn eigenzinnige commentaar maakt de lectuur extra interessant. Vanuit kunsthistorisch oogpunt is het bovendien fascinerend te lezen hoe Stendhal met dit uitvoerige werk als het ware zijn eigen kunstreisboek samenstelde.⁵ Uit de *Promenades dans Rome* kan zonder veel moeite worden opgemaakt dat de hoofdattracties van Rome in kunstzinnig opzicht voor Stendhal niet werden gevormd door gebouwen, maar veeleer door werken van beeldende kunst. Toch sloeg hij de architectuur niet helemaal over en aan de St. Pieterskerk besteedde hij zelfs uitvoerig aandacht. Het waren echter de in dit enorme kerkgebouw aanwezige kunstwerken die de trekpleisters voor de literator vormden, veel meer dan de architectonische context. Opvallend is wel dat Stendhal in al die pagina's tekst vrijwel geen melding maakte van de aanwezigheid van de 45 zuilenparen die de altaarnissen flankeren en die de

doorgangen in de zijbeuken markeren; slechts in twee gevallen worden de zuilenparen genoemd.⁶ Aan het begin van de beschrijving van de Romeinse Pieterskerk lichtte Stendhal toe waaraan hij in zijn tekst aandacht zou besteden, namelijk aan de koepel en aan de vele monumenten, mozaïektableaus en andere kunstwerken. Architectonische onderdelen noemde hij dus vrijwel niet, omdat ze niet tot zijn eerste interesse behoorden.

Veel minder uitvoerig dan over de grafkerk van de apostel Petrus was Stendhal over de S. Giovanni in Laterano, de eerste grote christelijke basiliek in Rome en de kerk voor de bisschop van Rome, gebouwd vanaf 312 onder actieve medewerking van keizer Constantijn. Bij een korte opsomming van de kerken in Rome die bezocht zouden moeten worden, noteerde Stendhal bij de S. Giovanni simpelweg ‘Basilique; rien pour la beauté’.⁷ Bij deze beschrijving verwaardigde de auteur zich enkele korte opmerkingen over architectonische elementen te maken, waaronder de vier bronzen zuilen die deel uitmaakten van het vierde-eeuwse *fastigium* en de twee zuilen van geel marmer *giallo antico*, die de orgeltribune in het transept dragen. Hoewel Stendhal de indeling van de basiliek in vijf beuken wel opmerkte, bleven de absis aan de westzijde en het toen nog bestaande ambulatorium daaromheen buiten de aandacht die Stendhal besteedde aan de beschrijving van het gebouw. Dat ambulatorium vormt de kern van mijn betoog.

Ambulatorium in Rome

Deze drie literaire voorbeelden heb ik gebruikt om het verschijnsel aan u voor te leggen dat vermeldingen van gebouwen in teksten van belang kunnen zijn, ook als er geen volledige beschrijving van wordt gegeven. Middeleeuwse beschrijvingen van gebouwen werden eveneens vanuit een ander perspectief dan het huidige geschreven en hadden niet tot doel een – in moderne zin – nauwkeurige weergave in tekst van een gebouw te leveren. Daarom zijn middeleeuwse teksten waarin architectuurbeschrijvingen voorkomen weliswaar buitengewoon interessant, maar leveren ze zelden of nooit antwoorden op vragen die vanuit een modern wetenschappelijk architectuurhistorisch onderzoek worden geformuleerd.⁸ Bij beschrijvingen van architectonische elementen werd een perspectief gehanteerd dat doorgaans niet gericht was op volledigheid, maar waarbij aandacht werd besteed aan zaken

ARCHITECTUUR EN GESCHIEDENIS

die in de context van de betreffende tekst en het ontstaan van die tekst wezenlijk waren.

Iets dergelijks kan worden waargenomen bij de toepassing van architectonische motieven en elementen in de middeleeuwen en daarna. Meer of minder specifieke architectonische motieven werden toegepast binnen een bepaalde context, maar andere concepten waren binnen diezelfde context helemaal niet relevant en werden dan ook niet gebruikt. In de thematiek van deze rede is het van belang om twee kernthema's goed voor ogen te houden. De wisselende perspectieven die in het verleden werden gebruikt om een nog verder weg gelegen geschiedenis te construeren en te gebruiken is het ene thema, terwijl de veranderingen binnen de architectuurhistorische discipline het tweede kernthema vormen. Kennis van de geschiedenis van het eigen vak is in veel gevallen dan ook een voorwaarde om met enig succes onderzoek te doen. Want de architectuurhistoricus construeert een deel van de architectuurgeschiedenis, onder meer om de opvattingen over eveneens geconstrueerde geschiedenissen van historische personen en instellingen die als opdrachtgevers, bouwers en gebruikers van architectuur optraden, te kunnen blootleggen.

Over het ambulatorium van S. Giovanni in Laterano in Rome is ook in de moderne wetenschappelijke literatuur relatief weinig geschreven, en dat is om verschillende redenen begrijpelijk. Bij de verbouwing van het westelijke deel van S. Giovanni in Laterano in de negentiende eeuw werden de absis en het ambulatorium letterlijk losgemaakt van het transept om plaats te maken voor de bouw van een nieuw rechthoekig koorvak, waartegen de absis opnieuw werd aangebracht. Het ambulatorium verdween echter voorgoed, en daarmee verdween het ook letterlijk uit het blikveld van de meeste architectuurhistorici. Bij nadere beschouwing is dit ambulatorium echter een van de interessantste elementen in de architectuur van de eerste bisschopskerk van Rome. Een korte introductie van dat bouwdeel is daarom op zijn plaats.

Waarschijnlijk kort na de overwinning op 28 oktober 312 van Constantijn op zijn tegenstander Maxentius, na een slag die uiteindelijk ten noorden van Rome bij de beroemde Milvische Brug eindigde, werd begonnen met de bouw van een groot kerkgebouw voor de bisschop en de christelijke gemeenschap van Rome. Het werd een langgerekte basiliek met een middenbeuk en vier zijbeuken, waarop aan de westzijde een halfronde absis aansloot.⁹ Deze Basilica Constantiniana, later bekend als de Basilica Salvatoris, was met een lengte van ruim 100 meter en een

breedte van ongeveer 56 meter zeer geschikt voor het ontvangen van grote groepen gelovigen. Het ambulatorium kan niet uit dezelfde bouwtijd als de basiliek dateren en moet dus later om de absis heen gebouwd zijn. Vooral het metselwerk en de hoogte van de funderingen van de absis uit de vierde eeuw en van het ambulatorium wijzen daarop. Dat onder paus Nicolaas IV in 1291 een nieuw ambulatorium werd gebouwd, kan als zeker gelden, maar aanwijzingen van bouwkundige en van andere aard maken zonder meer duidelijk dat er al vele eeuwen eerder een ambulatorium op dezelfde plek moet hebben gestaan. Het dertiende-eeuwse ambulatorium moet daarom de opvolger zijn geweest van een veel ouder ambulatorium dat bij de bouwcampagne van Nicolaas IV werd vervangen.

Afb. 1: Plattegrond S. Giovanni in Laterano, Rome (J. de Rode & L. Bosman naar De Blaauw 1994)

Ofschoon discussie mogelijk is over de datering van dat eerste ambulatorium, wijst de tekst in het *Liber Pontificalis* over het leven van Leo I (440-461) erop dat deze paus een intensieve bouwcampagne bij S. Giovanni in Laterano heeft ondernomen,

ARCHITECTUUR EN GESCHIEDENIS

die de datering van het ambulatorium tijdens zijn pontificaat, in de periode 440-461, waarschijnlijk maakt.¹⁰ Dat onder zijn voorganger Sixtus III (432-440) de kerk van S. Maria Maggiore in Rome werd gebouwd, die van meet af aan was voorzien van een ambulatorium, kan hierbij als een interessant precedent dienen.¹¹ Daarmee opent zich vervolgens een weids terrein van belangrijke en interessante onderzoeksvragen, want hoezeer onderzoeksthema's en vraagstellingen ook kunnen veranderen, in de architectuurgeschiedenis blijven enkele ogenschijnlijk simpele vraagstellingen behoren tot de kern van onze discipline. Door de architectuurgeschiedenis heen kunnen overeenkomsten worden vastgesteld tussen bouwwerken als geheel, maar vooral in de verschillende toegepaste motieven en onderdelen, terwijl er anderzijds veranderingen worden waargenomen die evenmin te negeren zijn. Ogenschijnlijk eenvoudige, maar essentiële vragen dringen zich daarmee op. Want waarom lijken bouwwerken, vaak uit heel verschillende perioden, eigenlijk op elkaar en hoe kunnen dergelijke overeenkomsten worden verklaard?

Zoals in de historische wetenschap eveneens al lang wordt onderkend, hebben in het verleden mensen en instellingen van enig aanzien en met posities die in de wereldlijke of de kerkelijke hiërarchie van belang geacht werden, op uiteenlopende manieren een perspectief op het verleden gebruikt om daarmee als het ware hun eigen voorgeschiedenis te construeren. In de geschiedschrijving in de middeleeuwen toont de selectie van bijvoorbeeld voorgangers en tegenstanders van wereldlijke en politieke heersers daarvan interessante voorbeelden, maar ook de keuze van bewonderde heiligen kon bijdragen aan de vorming van een passend beeld van de geschiedenis, waarin een instelling of persoon een plaats diende te krijgen. De geschiedenis werd op een bewuste manier gebruikt om situaties in het heden zin te geven.¹² Dat een vergelijkbaar perspectief op het architectonische verleden een cruciale rol speelde bij de totstandkoming van architectuur is een van de kwesties die de geschiedenis van de bouwkunst zo fascinerend maken. Bovendien moeten we daarbij rekening houden met de mogelijkheid dat architectuur in specifieke omstandigheden opvattingen over het verleden kon representeren die niet of nauwelijks op een andere manier uitgedrukt konden worden.

Daarmee kom ik via een omweg terug op het gegeven dat er tamelijk weinig is geschreven over het ambulatorium van S. Giovanni in Laterano. Met zijn even belangrijke als creatieve these *The carolingian revival of early Christian architecture* uit 1942 heeft Richard Krautheimer richting gegeven aan het onderzoek naar over-

eenkomsten tussen bouwwerken uit de middeleeuwen. Een centrale rol in de opvattingen die Krautheimer daarover meer dan zestig jaar geleden uiteengezet heeft, spelen de plattegronden van de twee grote basilieken voor de apostelen Petrus en Paulus in Rome: grote vijfbeukige gebouwen met zuilenreeksen en met een transept waarop een absis aansloot, die in de middeleeuwen inderdaad relatief vaak zijn nagevolgd bij latere kerkgebouwen. Opvallend is echter dat de eerste bisschopskerk van Rome, de S. Giovanni in Laterano, volgens Krautheimer eigenlijk geen rol speelde als voorbeeld dat nagevolgd kon worden in de architectuur van de middeleeuwen.¹³ Het geleidelijke verlies aan status en belang van het Lateraan ten opzichte van de kerken waar de graven van de apostelen Petrus en Paulus werden vereerd, is een interessant gegeven, dat zonder twijfel een belangrijke reden is geweest dat de bisschopskerk van Rome is achtergebleven ten opzichte van de beide andere kerken als gewichtig en navolgenswaardig architectonisch voorbeeld in de middeleeuwen.¹⁴ Anderzijds heeft die opvatting er ook toe geleid dat in de architectuurgeschiedenis geen rekening meer werd gehouden met de mogelijkheid dat wel degelijk bepaalde architectonische motieven van de S. Giovanni in Laterano in de architectuur van de middeleeuwen konden worden toegepast om daarmee een deel van het relevant geachte verleden zichtbaar te maken. Maar het is inderdaad zo dat, in vergelijking met de twee grote basilieken gewijd aan Petrus en Paulus, de S. Giovanni in Laterano nauwelijks specifieke architectonische motieven bezat die navolging zinvol konden maken. Dat heeft er zeker toe bijgedragen dat een van de weinige wél specifieke elementen, het ambulatorium, in dit verband in het onderzoek nogal eens over het hoofd is gezien. Ontleenden de beide grafkerken voor Petrus en Paulus in zeker opzicht voor latere generaties hun architectonische belang ook aan de aanwezigheid van de lichamen van beide apostelen, bij de S. Giovanni in Laterano was geen sprake van een dergelijke cultusplek.

De middeleeuwse architectuur kent uit de periode vóór ca. 1000 slechts enkele voorbeelden van een ambulatorium. Het ambulatorium bij de Romeinse bisschopskerk S. Giovanni functioneerde als volgt: omdat deze omgang gebouwd was rondom een gesloten absis was deze niet geopend naar de absis zelf, maar alleen naar het kerkgebouw, en bezat deze eveneens een ingang – mogelijk zelfs twee – aan de westzijde; daarmee was een voor de hand liggende looproute van en naar het nabijgelegen baptisterium mogelijk. Daarmee onderscheidt deze omgang zich van de vierde-eeuwse Romeinse ambulatoria rond een vijftal basilieken en een

ARCHITECTUUR EN GESCHIEDENIS

vergelijkbare omgang bij een vijfde-eeuwse basiliek buiten de muren van Rome, waarbij de zijbeuken steeds rond de absis werden voortgezet. Door middel van bogen gedragen door pijlers of zuilen waren deze ambulatoria geopend naar de absisruimte.¹⁵

De groep basilieken die hier wordt bedoeld, zijn de S. Sebastiano (Basilica Apostolorum), SS. Pietro & Marcellino, S. Agnese fuori le mura, S. Marco, S. Lorenzo fuori le mura en de zogenoemde Basilica Anonima.¹⁶ De omgangen bij deze basilieken waren van buitenaf niet toegankelijk, maar alleen vanuit de kerkgebouwen zelf, zoals doorgaans ook het geval was bij de vele ambulatoria die in de elfde en de twaalfde eeuw, met name in het tegenwoordige Frankrijk, werden gebouwd. Een essentieel gegeven is dat dergelijke omgangen communiceerden met een absis, doordat ze geopend waren naar de absis. Het lijkt er daarom op dat er een onderscheid gemaakt moet worden tussen enerzijds de omgang die uitsluitend binnen de ruimte van het kerkgebouw zelf functioneerde en waarbij er een open verbinding met de absis bestond, en anderzijds de omgang die voornamelijk als toegang van buitenaf functioneerde en die om een gesloten absis gebouwd kon zijn, zoals bij de S. Giovanni in Rome het geval was. In het eerste geval kan het ambulatorium worden gekenschetst als deel van de gehele binnenruimte van het kerkgebouw, terwijl bij het tweede type de omgang eerder opgevat dient te worden als een verbindend element tussen het gebied buiten het kerkgebouw en het interieur daarvan.

Keulen en St. Gallen

In de Karolingische periode werd er, tot aan het einde van de achtste eeuw, in de kerkelijke architectuur in Europa nauwelijks in directe zin gebruikgemaakt van voorbeelden uit Rome. De these van Krautheimer is voor wat betreft de architectuur in West-Europa treffend gebleken, al komen er aan de andere kant wel architectonische motieven voor die nauwelijks of niet te verklaren lijken te zijn vanuit zijn schema. De opleving die op verschillende niveaus in de Karolingische tijd ontstond en die veelal wordt aangeduid met de term 'Karolingische Renaissance' is niet ongemerkt voorbijgegaan aan de architectuur.¹⁷ In de kunstgeschiedenis is er echter lange tijd van uitgegaan dat het Karolingische hof steeds de hoofdrol speelde, waarbij de positie van Rome vrijwel uitsluitend werd bestudeerd vanuit

de positie van de wereldlijke Karolingische heersers, in het bijzonder van Karel de Grote (742-814) zelf en zijn zoon Lodewijk de Vrome (778-840). Dat er echter ook binnen de context van het pauselijke Rome zelf een nieuwe oriëntatie op het vroegchristelijke verleden van Rome ontstond, heeft aanvankelijk veel minder aandacht gekregen.¹⁸

De Karolingische periode werd in de architectuurgeschiedenis tot voor kort ook beschouwd als een tijdvak van tamelijk grote eenheid. Pas recentelijk wordt er meer onderzoek gedaan naar de veranderingen die in deze periode hebben plaatsgevonden en de uitwerking die dat op de architectuur heeft gehad. Het is daarom begrijpelijk dat in de architectuurgeschiedenis nog nauwelijks werd gezocht naar mogelijkheden om de verbanden uit de vroeg-Karolingische periode met Rome te analyseren, vooral omdat daarvoor geen plaats leek te bestaan in het beeld van historische en daarmee samenhangende architectonische banden tussen Rome enerzijds en het Karolingische gebied ten noorden van de Alpen anderzijds.

Afb. 2: Plattegrond dom Keulen, *Bau VI* (Ristow 2002)

Twee plattegronden van kerkgebouwen uit de Karolingische periode zijn daarom in dit kader buitengewoon interessant, omdat daarin enkele architectonische motieven voorkomen die het fascinerend maken om te onderzoeken waar ze vandaan komen en hoe de toepassing ervan verklaard kan worden. Het betreft de plattegrond van de bisschopskerk van Keulen, die waarschijnlijk werd gebouwd rond 800 – in de reeks van opeenvolgende bisschopskerken in Keulen bekend als *Bau VI* – en die van het beroemde kloosterplan van St. Gallen, dat nooit is uitgevoerd en ook niet bedoeld was om uitgevoerd te worden. Het laatstgenoemde plan is een

ARCHITECTUUR EN GESCHIEDENIS

verbluffende tekening op perkament die 112 bij 78 cm meet en dateert van rond 830; het vormt een volstrekte uitzondering in de geschiedenis van de architectuur-

Afb. 3: Kloosterplan St. Gallen (Jacobsen 1992)

tekeningen.¹⁹ Het is geen tekening waarnaar gebouwd kon worden, maar een uitvoerig en heel volledig schema van de ruimtelijke organisatie van een klooster. Uit een tekst op het perkamenten blad blijkt dat de plattegrond werd gemaakt voor abt Gozbert van St. Gallen. Hoe onvolledig onze kennis van de plattegrond van de Keulse bisschopskerk ook is en hoezeer beide plattegronden ook van elkaar verschillen, een fascinerende overeenkomst in de ruimtelijke organisatie van beide betreft het ambulatorium rond de westelijke absis. Op het kloosterplan van St. Gallen zijn verklarende teksten geschreven, waarmee het gebruik en de functie van verschillende ruimtes nader zijn aangeduid. Op de plaats van het ambulatori-

um, dat dicht tegen de absis aanligt, is de volgende tekst geschreven: *Hic paradisiacum sine tecto sternito cā[m]pum*, in vertaling: 'Hier strekt zich een parkachtige ruimte uit zonder dak.'²⁰ Vanwege het woord 'paradisus' ofwel paradijs, dat doorgaans wordt vertaald als 'atrium', wordt dit element op het kloosterplan van St. Gallen in de literatuur doorgaans aangeduid als een ringatrium; in navolging hiervan wordt het overeenkomstige element in Keulen op dezelfde manier aangeduid. Het lijkt inderdaad een geschikte term te zijn, aangezien een atrium fungeerde als voorportaal van de feitelijke ingang van een kerkgebouw.

Op het kloosterplan van St. Gallen vormt dit atrium, voorzien van een overdekte gang op zuilen of pijlers, de aangewezen looproute voor bezoekers van buiten het kloosterterrein om het kerkgebouw te betreden. Opnieuw geeft een ingeschreven tekst uitleg: *OMNIBUS AD SANCTUM TURBIS PATET HAEC VIA TEMPLUM QUO SUA VOTA FERANT UNDE HILARES REDEANT*, vertaald: 'Voor iedereen is dit de toegangsweg tot de kerk waarheen ze hun gebeden brengen en vanwaar ze gesticht mogen heengaan.'²¹ Omdat de westelijke absis een centraal geplaatste toegang op die plek onmogelijk maakt, vormt dit ringvormige atrium een fraaie oplossing om de ruimte van het kerkgebouw van buitenaf toegankelijk te maken. Dezelfde oplossing was ongeveer dertig jaar tevoren al toegepast bij de dom van Keulen. Omdat in de oudere architectuur in het algemeen, en bij de middeleeuwse architectuur in het bijzonder, om uiteenlopende redenen veelvuldig elementen werden overgenomen van voorbeelden elders, is het zeker bij dit motief van het ambulatorium de moeite waard een historische speurtocht te ondernemen om te onderzoeken van welke voorbeelden deze sporadische toepassingen kunnen zijn afgeleid en waarom dat eigenlijk is gedaan. Als parallellen voor een dergelijke aanleg wordt in de literatuur wel gewezen op verschillende paltscomplexen uit de tijd van de Karolingers, zoals de paleiscomplexen bij Samoussy en bij Ingelheim.²² Om te kunnen verklaren dat de aanleg van een gebouw of gebouwencomplex in de vorm van een halve cirkel in deze periode denkbaar was en ook werd uitgevoerd, kunnen dergelijke verwijzingen helpen, maar een directe parallel, laat staan een interessant motief om na te volgen, kan in de omsloten open hof van een paleiscomplex toch niet worden herkend. De paltscomplexen van het type dat ik noemde, zoals Ingelheim, moeten daarentegen veeleer worden geplaatst in de ontwikkeling van laat-Romeinse villa's met dezelfde aanleg, zonder verbanden met de kerkelijke architectuur.²³ De ambulatoria in Keulen en op het plan van St. Gallen staan hier echter volkomen los van, vooral door de grotendeels andere functies

van de ambulatoria enerzijds en de halcirkelvormige hof bij de paltscomplexen anderzijds.

De andere vraag, namelijk welk relevant voorbeeld er binnen het historische perspectief van de opdrachtgevers en architecten richtinggevend kan zijn geweest voor de aanleg bij de kathedraal van Keulen en op het kloosterplan van St. Gallen, blijft hiermee nog onbeantwoord. En dat is nu een voorbeeld van zo'n probleem dat blijkbaar niet paste in de reconstructie door kunsthistorici van het verleden dat aan de plattegronden van Keulen en het kloosterplan van St. Gallen voorafging. De eerder beschreven these van Krautheimer over de voorbeeldfunctie van de St. Pieterskerk in Rome had naast veel creatieve uitwerkingen ook het nadeel dat hierdoor aan een mogelijk verband tussen de Romeinse S. Giovanni in Laterano enerzijds en Keulen en St. Gallen anderzijds, eigenlijk niet eens meer gedacht werd.²⁴ Een ander perspectief kan echter nieuwe mogelijkheden aan het licht brengen.

Toepassingen, functies en betekenissen van ambulatoria

In het gebied van het vroegere Romeinse Rijk komen maar enkele voorbeelden voor van een enigszins verwante aanleg, daterend uit de periode die hier relevant is, namelijk van de eerste helft van de vijfde eeuw tot rond 800. Van het einde van de vierde eeuw dateert de merkwaardige, grote basilica van Damous-el-Karita bij Carthago in het huidige Tunesië. De basiliek met een middenbeuk en maar liefst acht zijbeuken bezat een atrium op de grondslag van een halve cirkel over de hele breedte van het gebouw. Het atrium van deze kerkhofbasiliek was niet overdekt, maar mogelijk bestond er wel een door zuilen gesteund dak langs de rand.²⁵ Zowel de datering als de plattegrond van het atrium van Damous-el-Karita maken het nagenoeg onmogelijk dat er een verband bestaat met het ambulatorium van S. Giovanni in Laterano. De aanleg in de vorm van een halve cirkel omsloot een open hof en geen absis of ander bouwdeel. Goed te vergelijken met Damous-el-Karita is de plattegrond van de kerk te Meriemlik in Turkije uit het einde van de vijfde eeuw. Ook hier werd een atrium aangelegd met een open binnenhof, al vormen de gebogen armen hier geen halve cirkel.²⁶ Evenals bij Damous-el-Karita vormt deze aanleg in Meriemlik veeleer de omsluiting van een open hof, in plaats van de omsluiting van een bouwdeel, zoals bij de Romeinse S. Giovanni in Laterano het geval was.

Veel fascinerender nog is de plattegrond van de enorme, aan de martelaar Leonidas gewijde basilica van Lechaion bij het Griekse Korinthe. Met de bouw daarvan werd in de vijfde eeuw begonnen, maar waarschijnlijk werd de kerk pas kort na 525 voltooid.²⁷ De totale lengte bedraagt maar liefst 180 meter, waarmee dit kerkgebouw zonder meer te vergelijken is met de St. Pieterskerk in Rome uit de vierde eeuw. De specifieke ligging van dit enorme bouwwerk vlakbij het water van de Golf van Korinthe zal ertoe hebben bijgedragen dat het van veraf op zee zichtbaar was en herkenbaar als christelijk monument. Voor het oostelijke deel van deze Griekse basiliek moet de Romeinse St. Pieter wel tot voorbeeld hebben gediend, terwijl de vorm van het halfcirkelvormige atrium aan de westzijde verwant is aan dat van de S. Giovanni in Laterano. In de eerste helft van de zesde eeuw verloren de oude, Helleense goden hier hun aantrekkingskracht en won het christendom meer en meer terrein. Gezien de omvang van de basilica en de rijke uitmonstering met proconnesisch marmer gaat het hier wel zeker om een keizerlijke stichting. Zonder twijfel was het de bedoeling om een kerk te bouwen van hetzelfde prestigieuze niveau als de Romeinse St. Pieterskerk. In dat licht bezien is het niet onwaarschijnlijk dat het halfcirkelvormige atrium ontleend werd aan het ambulatorium van S. Giovanni in Laterano, ofschoon hier de omgang niet rond een absis werd aangelegd.²⁸ Waar in Rome zelf in de loop van de vijfde en in de zesde eeuw de rivaliteit tussen het Lateraan en het Vaticaan groeide, mede door de afgelegen positie in de zuidoostelijke hoek van de stad, konden in de grote basilica van Lechaion de twee belangrijke Romeinse voorbeelden – de St. Pieterskerk en de S. Giovanni – in één kerkgebouw worden verenigd met een byzantijnse liturgische inrichting.

Het vierde voorbeeld ten slotte, de basiliek van Bir Ftouha, bevond zich weer in Afrika, niet ver van Carthago. Deze basilica werd gebouwd in de jaren 541-550 en maakte deel uit van een groter complex met een westelijk ingangsbouw en een aan de oostzijde geplaatste centraalbouw als baptisterium. Om de gesloten absis van de basiliek werd het ambulatorium gebouwd. De omgang functioneerde hier op dezelfde manier als bij de Romeinse S. Giovanni, namelijk als alternatieve toegang tot de kerk. Van de vier genoemde gebouwen komt dit laatste voorbeeld in functie en plattegrondvorm het dichtst bij het Romeinse voorbeeld. De parallel met S. Giovanni in Laterano is des te sterker, omdat direct ten oosten van de absis van Bir Ftouha het baptisterium van het complex gelegen was. Daarmee was de aanleg van absis met ambulatorium en nabijgelegen baptisterium vrijwel hetzelfde

ARCHITECTUUR EN GESCHIEDENIS

als die in Rome. Het feit dat aan de binnenzijde van de absis van Bir Ftouha een wandgeleding met zuilen was aangebracht, kan erop wijzen dat, naast de S. Giovanni in Laterano, ook de eerdergenoemde kerkhofbasilieken buiten de muren van Rome als voorbeeld zijn gebruikt. Bovendien wijst de beschrijving van de binnenwand van de absis op het bewustzijn van de geslotenheid van die absis, zoals dat ook bij de Romeinse S. Giovanni het geval was. In elk geval lijkt er bij de bouwers en de opdrachtgevers van Bir Ftouha veel meer dan oppervlakkige kennis van de Romeinse kerkelijke architectuur aanwezig te zijn geweest.²⁹

Afb. 4: Plattegrond Bir Ftouha (Stevens 2005)

Waar de plattegronden van de Keulse bisschopskerk en het spectaculaire kloosterplan van St. Gallen duidelijke overeenkomsten vertonen met het ambulatorium van S. Giovanni in Laterano in Rome, gaat dit voor ten minste twee van de vier zojuist genoemde gebouwen veel minder op. Bij de basilica van Lechaion werd een halfcirkelvormige omgang gebouwd als atrium aan de westzijde van het kerkgebouw, al omsloot deze omgang geen absis, zoals in Rome wel het geval was. De omvang en het ambitieniveau van deze kerk maken het echter wel erg waarschijn-

lijk dat doelbewust gebruikgemaakt werd van architectonische voorbeelden uit Rome. Het ambulatorium van Bir Ftouha vertoont een dermate grote en overtuigende overeenkomst in de plattegrondvorm en in de functie, dat kennis van het Romeinse voorbeeld meer dan waarschijnlijk is

Twee andere kerkgebouwen dienen hier voor de volledigheid ook vermeld te worden. In het grote kloostercomplex van San Vincenzo al Volturno werd bij de kleine kerk die aan de zuidzijde werd gebouwd, S. Vincenzo minore, tegen het einde van de achtste eeuw tot tweemaal toe een omgang om de absis gebouwd, die alleen aan de zuidzijde van de absis toegankelijk was.³⁰ Met een grootste diameter van ongeveer 10 meter was dit ambulatorium ruimtelijk, en daardoor functioneel, zeer beperkt. Doordat dit ambulatorium maar aan één kant toegankelijk was, kon de ruimte slechts als kapel fungeren, terwijl de essentie van de eerder besproken omgangen juist steeds was dat die een toegang en doorgang van en naar de kerkruimte zelf mogelijk maakten. Bij S. Vincenzo minore kon de kleine omgang niet fungeren als toegang tot de kerkruimte, maar evenmin stond de omgang in een open verbinding met de absis. Mogelijk fungeerde het ambulatorium van S. Vincenzo minore om ruimte te bieden aan de verering van relieken door pelgrims, waarvoor de tamelijk kleine kerk zelf nauwelijks ruimte bood.³¹

Bij de kloosterkerk van Farfa werd onder abt Sichardus (830-842) een omgang om de absis aan de westzijde gebouwd, waarschijnlijk als atrium. Zowel de positie als de functie van de omgang in Farfa zijn goed te vergelijken met het ambulatorium van S. Giovanni in Laterano, al is het grote verschil ten opzichte van het Romeinse voorbeeld natuurlijk wel dat het in Farfa niet om een bisschopskerk maar om een kloosterkerk gaat. Het ringvormige atrium van Farfa behoort bij een bouwphase waarbij een transept en een nieuwe absis aan de westzijde van de oudere kerk werden gebouwd.³² De datering van deze bouwcampagne tijdens het abbatiaat van Sichardus is in het licht van de opgravingsresultaten en vanwege de transitie van relieken onder Sichardus het meest waarschijnlijk.³³ De parallel met de aanleg in Fulda is treffend, maar opmerkelijk is dat in de literatuur doorgaans met deze vaststelling wordt volstaan om deze bouwphase in Farfa als geheel passend in de Karolingische architectuur te verklaren. Maar ook het huidige beeld van de Karolingische architectuur van kloosters en kloosterkerken is dermate beperkt, dat daarin de analyse van relevante voorbeelden nog allerm minst uitgeput lijkt te zijn. Want bij Farfa zou men zich kunnen afvragen of de parallel met Fulda het resultaat is van de navolging van de architectuur in Fulda, om welke reden dan ook, dan wel

ARCHITECTUUR EN GESCHIEDENIS

tot stand is gekomen door gebruikmaking van het Romeinse voorbeeld van S. Giovanni in Laterano. Gezien het streven van de abdij om een zelfstandige positie te verwerven ten opzichte van de Karolingische heersers en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders uit het noorden en westen van Europa, lijkt het aannemelijker dat voor de aanleg van het ambulatorium in het atrium vooral naar Rome is gekeken.³⁴

Wisselende perspectieven, de historische context

De plattegrond van de bisschopskerk in Keulen zal tot stand zijn gekomen in de periode van ca. 790 tot ongeveer 800, hoewel deze datering recentelijk opnieuw ter discussie is gesteld.³⁵ Kort tevoren, in de jaren 768-775, was de nieuwe abdijkerk van Saint-Denis gebouwd, met een plattegrond die onmiskenbaar naar die van de St. Pieterskerk in Rome verwees.³⁶ Waarschijnlijk direct na de bouw van de Keulse dom kwam de tweede fase van de nieuwe abdijkerk in Fulda tot stand door het westtransept, dat net als in Saint-Denis afhankelijk was van het voorbeeld van de grafkerk van Petrus in Rome.³⁷ In de onderhavige periode was Hildebold bisschop van Keulen. Deze stad werd waarschijnlijk in of rond 795 door paus Hadrianus I verheven tot aartsbisdom, zodat Hildebold de eerste aartsbisschop van Keulen werd. Dat de nieuwbouwfase in dezelfde jaren plaatsvond, ligt dan ook zeer voor de hand, want vanzelfsprekend moest de nieuwe, hoge rang van de kathedraal van Keulen tot uitdrukking worden gebracht. Daarom werd ervoor gekozen om aan de westzijde van de kerk van de bisschop van Keulen een absis te bouwen met een omgang – of ringatrium – naar het voorbeeld van de kerk van de bisschop van Rome, de S. Giovanni in Laterano. Op die manier was het mogelijk om binnen het ene kerkgebouw van de dom van Keulen verschillende belangrijke en hooggeachte voorbeelden samen te brengen, want het altaar in de westabsis verwees door het Petruspatrocinium naar de St. Pieterskerk in Rome. Het was bij de keuze voor het ambulatorium de status van de Keulse bisschopskerk waardoor de band met de Romeinse kathedraal benadrukt diende te worden. Door het exclusieve karakter van dit architectonische motief bood het zich als uitermate geschikt aan, omdat de toepassing ervan in Keulen juist de bijzondere status van deze bisschopskerk tot uitdrukking kon brengen, terwijl er van het ringatrium eveneens

een signaal kon uitgaan dat wijst op het uitsluiten van kerkelijke instellingen die niet over een vergelijkbare status konden beschikken.

Ruim dertig jaar later werd het christelijke Rome uitdrukkelijk opgenomen in het kloosterplan van St. Gallen door middel van de specifieke altaarpatrocinia. De beide altaren in de oostelijke en de westelijke absis, de belangrijkste plekken in het gedachte kerkgebouw, waren toebedeeld aan de apostelen Petrus en Paulus. Daarnaast verwees het H. Kruisaltaar in de middenbeuk naar de kerk van S. Croce in Gerusalemme in Rome en het Johannesaltaar naar de kerk van S. Giovanni in Laterano. Als architectonische verwijzing werd bovendien nog het ringatrium aan de westzijde getekend.³⁸ Op deze manier waren de heiligen die het belangrijkste stempel hadden gedrukt op de stad Rome door middel van de altaarpatrocinia en van een architectonisch citaat vertegenwoordigd in het kloosterplan van St. Gallen.

In de oriëntatie op de kerk van Rome met betrekking tot de liturgie en het kerkelijke leven vormen de onderling verschillende abdijkerk van Saint-Denis en de tot aartsbisschoppelijke kathedraal verheven bisschopskerk van Keulen een allereerste begin van het bouwen naar Romeinse voorbeelden, *more romano*.³⁹ Dat hierbij zowel het voorbeeld van de St. Pieterskerk werd nagevolgd (in Saint-Denis) als dat van de bisschopskerk van Rome (in Keulen) is opmerkelijk en kan erop wijzen dat de voorrang van de St. Pieterskerk in deze periode nog allerminst onbetwist en duidelijk was. Gedurende enkele decennia daarna zou echter niet meer de S. Giovanni in Laterano het voornaamste voorbeeld voor kerkgebouwen vormen, maar de grafkerk van Petrus in Rome. Niet alleen voor beide kerken in Rome zelf en voor hun onderlinge verhouding en rivaliteit is deze verschuiving van het grootste belang gebleken, maar die heeft ook gevolgen gehad voor de manier waarop elders in Europa wezenlijk geachte elementen uit Rome op uiteenlopende wijzen werden opgenomen in de kerkelijke architectuur van de middeleeuwen.

Waar zeker vanaf de eerste helft van de negende eeuw referenties aan de Romeinse St. Pieterskerk een wezenlijk element konden vormen in de architectonische concepten die in kerkelijke architectuur werden verwerkt, verdween tegelijkertijd de Romeinse S. Giovanni in Laterano in dat opzicht gaandeweg uit de aandacht. De kerkelijke gerichtheid op Rome maakte al in het begin van de negende eeuw grotendeels plaats voor een wereldlijke, de werkelijke *renovatio*, zoals de Karolingische Renaissance wellicht beter genoemd kan worden, en ook in de architectuur was dit merkbaar. De veranderingen op kerkelijk en politiek gebied

ARCHITECTUUR EN GESCHIEDENIS

die tijdens de heerschappij van Karel de Grote in gang waren gezet, werden voor een groot deel tijdens het bewind van zijn zoon Lodewijk de Vrome voortgezet, tot er rond 830 een nieuwe oriëntatie op Rome opkwam – niet geheel toevallig de periode dat het kloosterplan van St. Gallen tot stand kwam. De combinatie van gerichtheid op Rome en het toegankelijk maken voor leken van kerkgebouwen, ook kloosterkerken, vormt een belangrijk element in de uitwerking van beleid aan het einde van de achtste en het begin van de negende eeuw, en die combinatie komt ook architectonisch nog terug op het kloosterplan van St. Gallen.⁴⁰ Door het moderne, wetenschappelijke perspectief op het architectonische verleden aan te passen, is een andere constructie van het verleden in beeld verschenen waarmee tegen het einde van de achtste eeuw en in de eerste helft van de negende een deel van de christelijke geschiedenis zinvol, zij het kortstondig, mede is vormgegeven door middel van een architectonisch concept.

Bij dit onderzoek ben ik vooral uitgegaan van drie gebouwen uit twee heel verschillende periodes. De bisschopskerk van Rome, de S. Giovanni in Laterano uit de vierde eeuw met de (waarschijnlijk) vijfde-eeuwse toevoeging van het ambulatorium, is hiervan de ene kant, terwijl aan de andere kant het ambulatorium van de bisschopskerk van Keulen uit het einde van de achtste eeuw en het overeenkomstige bouwdeel op het kloosterplan van St. Gallen van rond 830 figureerden. Van het ambulatorium van S. Giovanni was in de literatuur tot nu toe tamelijk vaag gebleven of dit architectonische motief bij andere kerkgebouwen was nagevolgd. Anderzijds was het onduidelijk waarvan de twee genoemde Karolingische ambulatoria konden zijn afgeleid. Ik heb onderzocht of er mogelijke verbanden getraceerd kunnen worden tussen de vroegchristelijke S. Giovanni en de Karolingische groep, en welke mogelijke navolgingen van het ambulatorium van S. Giovanni in Laterano in de periode tussen de eerste helft van de vijfde eeuw en de tijd rond 800 op andere plaatsen kunnen worden teruggevonden.

Een belangrijke vraag die hierbij gesteld moet worden, is of dat ambulatorium van S. Giovanni in Laterano nu eigenlijk een architectonisch motief was dat voldoende houvast bood om elders geciteerd te worden. In de periode die hier belicht werd, was dat eigenlijk nauwelijks het geval. Voor de inscenering van rituelen van kerkelijke en daarmee verbonden wereldlijke autoriteit, en voor de manifestatie van macht en gezag, bood dit motief bij S. Giovanni slechts in enkele gevallen een logisch en aantrekkelijk voorbeeld. De oorzaken daarvoor zijn onderling heel verschillend van aard. Zoals al eerder werd opgemerkt, beschikte de basilica van

S. Giovanni in Laterano nauwelijks over specifieke architectonische eigenschappen, waarmee het gebouw nadrukkelijk kon worden onderscheiden van de St. Pieterskerk in Rome. Een van de weinige wat meer opvallende elementen was het ambulatorium, dat vermoedelijk in de vijfde eeuw rond de vierde-eeuwse absis werd gebouwd. De functie van dit ambulatorium kan in enkele gevallen bij bouwcampagnes van andere kerkgebouwen aanleiding hebben gegeven om een atrium te omgeven met gebogen of halfcirkelvormige muren, zoals bij Lechaion en Bir Ftouha wellicht het geval was. Het laatste voorbeeld komt als architectonisch concept en wat betreft de functie heel dicht bij de omgang rond de absis van S. Giovanni.

In deze reconstructie van een stukje architectuurgeschiedenis zijn cruciale elementen uit het proces van planning, ontwerp en uitvoering meer of minder uitvoerig aan bod gekomen. Het is dat gehele proces dat voor mij de architectuurgeschiedenis zo fascinerend maakt en het is ook dat proces, met alle verschillende onderdelen, dat mij inspireert bij onderwijs en onderzoek. De manier waarop architectuur in het verleden op belangrijke, vaak cruciale momenten werd ingezet om ook op een ander niveau gestalte te geven aan gerealiseerde of nagestreefde posities en pretenties daagt ons uit om de wetenschappelijke creativiteit steeds te blijven sturen om geaccepteerde opvattingen en interpretaties opnieuw tegen het licht te houden en in een ander perspectief te plaatsen.⁴¹ De functie van architectuur als middel om algemene maar ook specifieke situaties te ritualiseren en te organiseren, om daarmee veranderingen en mogelijke conflicten te kanaliseren in situaties die daarom vroegen, heeft mijn bijzondere interesse, omdat deze draait om de identiteit van personen, instanties en groepen. Deze benadering maakt dan ook deel uit van het onderzoekszwaartepunt van het Instituut voor Cultuur en Geschiedenis (ICG) van de UvA, 'Cultural Heritage and Identities', en van mijn onderzoeksproject naar kerken in Rome in de middeleeuwen.

Dankwoord

Tot slot van mijn rede wil ik het College van Bestuur, het bestuur van de Faculteit der Geesteswetenschappen en de afdeling Kunst-, Religie- en Cultuurwetenschappen danken voor het in mij gestelde vertrouwen.

In de periode van meer dan dertig jaar sinds ik de studie Kunstgeschiedenis in Utrecht begon, heb ik het genoegen en het voorrecht gehad met verschillende

ARCHITECTUUR EN GESCHIEDENIS

collega's in binnen- en buitenland te kunnen werken. Van hen heb ik veel kunnen leren. Mijn voornaamste Utrechtse leermeesters en promotoren, de hooggeleerden Klamt en Mekking, beste Christian en Aart, jullie hebben mij gestimuleerd en aangespoord wanneer dat nodig was. De veelzijdigheid die jullie beiden kenmerkt, is van begin af aan erg aantrekkelijk en enthousiasmerend geweest. Van jullie heel verschillende benaderingen en inzichten heb ik veel geleerd, wat ik op mijn eigen manier nadien als docent en onderzoeker heb ik kunnen toepassen, ook nu als hoogleraar. De ruimte die ik op de Universiteit Utrecht heb gekregen in de samenwerking met Koen Ottenheym en de andere collega's architectuurhistorici, heb ik ten volle kunnen benutten, zowel in het onderwijs als in het onderzoek. Mede daardoor kon ik mijn inzichten en opvattingen scherpen aan die van Wolfgang Schenkluhn in Halle, Sible de Blaauw en Herman Geertman in Rome en elders, Bert Meijer in Florence, Dale Kinney in de Verenigde Staten en in Rome en Cornelius Claussen, om enkelen uit een grotere groep te noemen. Ik dank jullie voor de creatieve sfeer die ik heb ervaren en die een voorbeeld en stimulans voor mij zijn en dat ook zullen blijven.

Hooggeleerde Bock, beste Manfred, het is een eer om als jouw opvolger je scherpe observatievermogen en analyses en je creativiteit als voorbeeld te hebben. Al werken wij aan thema's uit verschillende perioden, de fascinatie voor gebouwen en stedelijke structuren hebben wij gemeen.

Nu, na iets minder dan anderhalf jaar werkzaam te zijn aan de Universiteit van Amsterdam, kan ik met plezier stellen dat ik een brede kring van enthousiaste collega's heb leren kennen die mij vanuit verschillende posities en disciplines op een aangename manier hebben opgenomen in hun midden: Claudine Chavannes, Eric Jan Sluiter en Deborah Cherry als naaste collega's, en ook onder meer Bram Kempers en Henk van Os, maar niet minder de enthousiaste en geïnteresseerde studenten met wie ik kennis heb kunnen maken en de enthousiaste en veelzijdige staf van het Kunsthistorisch Instituut, die mij op een erg prettige manier verwelkomde. De omgeving waarin ik ben opgenomen, stimuleert me om mee te werken aan goed en inspirerend onderwijs en om verder te werken aan onderzoek, iets waartoe ook nieuwe contacten met collega's van andere disciplines mij aansporen. Daar draagt ook de samenwerking met de promovendi toe bij. Bij de overgang van Utrecht naar Amsterdam kon ik daarnaast profiteren van de vele gesprekken en discussies met de Utrechtse collega's die ik kortweg als de 'CEUT-groep' kan aanduiden. Veel dank hiervoor.

LEX BOSMAN

De stimulansen van ouders aan kinderen kunnen heel belangrijk zijn, en ook voor mij is dat zo. Hier dank ik graag mijn moeder voor haar onnadrukkelijke voorbeeld met haar eigen doorzettingsvermogen en voor de steun en het vertrouwen die ze mij altijd geeft. Voor haar liefdevolle, warme omgeving en het geduld ten slotte dank ik Els.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Ozinga (1948); Bosman (1996); Arnulf (2004), 263-264; Binding & Speer (1993); Trachtenberg 2000.
2. Alberts (1981-2005), 407, 431.
3. Forster (1908-2000), 3, 12, 15-21.
4. *A Room with a View*, film 1985, regie James Ivory. In de tweede verfilming uit 2007, regie Nicholas Renton, lijkt de stad Florence een (letterlijk) veel minder heldere functie te vervullen dan bij Ivory.
5. Peeters (1964).
6. Stendhal (1829-1980), dl. I, 146-174, i.h.b. 171-172. Zie over de zuilen in de St. Pieter Bosman (2004).
7. Stendhal (1829-1980), dl. II, 137.
8. Arnulf (2004), 131-135, 272-279.
9. Krautheimer e.a. (1977), 1-92; Krautheimer (1980), 21-24; De Blaauw (1994), 109-117; Brandenburg (2004), 20-37; Claussen (2008), 25-28.
10. Mathis (2003), 24-25, 28; Claussen (2008), 121-129; De Blaauw (1994), dl. I, 219-220; Geertman (2004), 211-212. Vgl. Thacker (2007), 43.
11. De Blaauw (1986-1987); De Blaauw (1994), 350-355.
12. Vgl. bijv. Althoff (1988-2003); McKitterick (2006), i.h.b. 51, 55, 73, 91-94.
13. Krautheimer, Richard (1942-1988), 198-276. Vgl. ook: Jacobsen (1988); De Blaauw (1999), 529, 533-534, 541; Jacobsen (1999).
14. Vgl. Bauer (2004), 178-179.
15. La Rocca (2002). Op goede gronden dateert Herman Geertman een van deze zes basilieken, de S. Lorenzo fuori le mura, niet in de vierde maar in de vijfde eeuw; zie Geertman (2002). Vgl. Bosman (2005B), 132-134.
16. Focchi Nicolai (1995); La Rocca (2002); Brandenburg (2004), 55-91. Vgl. ook Krautheimer (1980), 24-26.
17. Jacobsen (1988); Jacobsen (1999).
18. Vgl. bijv. McClendon 1996.
19. Weyres (1987), 88-100; Ristow (2002), 76-82, 93-94; Hochkirchen (1994); Jacobsen (1992), i.h.b. 327; Horn & Born (1979); Binding & Linscheid-Burdich (2002), 449-455; McClendon (2005), 163-172.
20. Horn & Born (1999), dl. III, 18-19; Berschin (2002), 124-127.
21. Horn & Born (1999), dl. I, 128; Berschin (2002), 124-127.
22. Vgl. bijv. Jacobsen (1992), 132-139; McClendon (2005), 106-113. Zie over Ingelheim: Binding (1996), 99-114; Grewe (1999).
23. Binding (1996), 112; McClendon (2005), 106-107.

24. Vgl. bijv. Wolff (1984), 140, over het ringvormige atrium in Keulen en op het kloosterplan van St. Gallen: 'Diese Bauform kommt sonst nirgendwo vor (...)’.
25. Ennabli (1997), 123-126, 150.
26. Herzfeld & Guyer (1930); Hellenkemper (1986); Hill (1996), 227, 232.
27. Rothaus (2000), 96-103; Sanders (2002), 437, 439-442; Slane & Sanders (2005), 291-292.
28. Sanders (2002), 441-442.
29. Stevens, Kalinowski & VanderLeest (2005), 540, 545, 548, 561-563.
30. Hodges (1993), 134, 178, 182.
31. Hodges (1993), 123-190; Zettler (2008), 263.
32. McClendon (1987), 54-75.
33. Contra: Gilkes & Mitchell (1995); pro: Whitehouse (1984-1985), 250; McClendon (1987). Met dank aan Charles McClendon, correspondentie d.d. 14 okt. 2008.
34. Vgl. Costambeys (2007).
35. Op een besloten symposium in Keulen in oktober 2006, georganiseerd door het Dombauamt, werd aan de hand van aardewerkdateringen voorgesteld *Bau VII* weer te dateren in het eerste kwart van de negende eeuw, waardoor de datering van *Bau VI* eerder zou komen te liggen. Op grond van architectuurhistorische, historische en archeologische argumenten houd ik voornamelijk vast aan de breed gesteunde datering van *Bau VI* aan het eind van de achtste eeuw, en met mij een grote groep toen eveneens aanwezige Duitse collega's. Het Dombauamt heeft de nieuwe datering nog niet gepubliceerd.
36. Jacobsen (1988), 322-323; Jacobsen (1999), 626-631; McClendon (2005), 85-90.
37. Jacobsen (1992), 193-199; Jacobsen (1999), 629-631; Raaijmakers (2003), 96-111.
38. Kloosterplan St. Gallen: Häussling (1973), 185, 300-304, 344-346; Häussling (2002), 161-16; Eggenberger (2002), 223, 225-229; Jacobsen (2008), 309-310. Vgl. Lehmann (1962-1999); Lehmann (1965-1999), 143. Vgl. ook Sennhauser (2001), 30-33. Keulen Bau VI: Bosman (2005A), 46 en 47.
39. Candidus (overl. 845) gebruikte de term 'more romano' driemaal m.b.t. Fulda, om de in Rome meer gebruikelijke westelijke richting van o.a. transepten aan te duiden. Zie over de interpretatie van deze uitdrukking o.a. Doppelfeld (1954-1980), 170-171; Heitz (1976); Jacobsen (1988), 326-329; Jacobsen (1992), 193-194, 246-258; Jacobsen (1999), 627-631; Binding & Linscheid-Burdich (2002), 70-71.
40. Jacobsen (1988), 335-347; Sullivan (1998), 283.
41. Vgl. Althoff (2003), 97-104.

Bibliografie

- Alberts, A. (1981-2005), *Maar geel en glanzend blijft het goud* (1981), opnieuw uitg. in: *Romans en verhalen*, Amsterdam 2005, 403-446
- Althoff, Gerd (1988-2003), 'Genealogie und andere Fiktionen in mittelalterlicher Historiographie', in: G. Althoff, *Insenzierte Herrschaft. Geschichtsschreibung und politisches Handeln im Mittelalter*, Darmstadt (art. oorspr. verschenen 1988)
- Althoff, Gerd (2003), *Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter*, Darmstadt
- Arnulf, Arwed (2004), *Architektur- und Kunstbeschreibungen von der Antike bis zum 16. Jahrhundert*, München/Berlijn
- Bauer, Franz Alto (2004), *Das Bild der Stadt Rom im Frühmittelalter. Papststiftungen im Spiegel des Liber Pontificalis von Gregor dem Dritten bis zu Leo dem Dritten*, Wiesbaden
- Berschin, Walter (2002), 'Der St. Galler Klosterplan als Literaturdenkmal', in: Peter Ochsenein & Karl Schmuki (red.), *Studien zum St. Galler Klosterplan II*, St. Gallen (= *Mitteilungen zur vaterländischen Geschichte*, hrsgb. vom Historischen Verein des Kantons St. Gallen, dl. 52), 107-150
- Binding, Günther & Andreas Speer (red.) (1993), *Mittelalterliches Kunsterleben nach Quellen des 11. bis 13. Jahrhunderts*, Stuttgart/Bad Canstatt
- Binding, Günther (1996), *Deutsche Königspfalzen von Karl dem Grossen bis Friedrich II. (765-1240)*, Darmstadt
- Binding, Günther & Susanne Linscheid-Burdich (2002), *Planen und Bauen im frühen und hohen Mittelalter nach den Schriftquellen bis 1250*, Darmstadt
- Blaauw, Sible de (1986-1987), 'Deambulatori e transetti: i casi di S. Maria Maggiore e del Laterano', *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, LIX, 93-110
- Blaauw, Sible de (1994), *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale*, 2 dln., Città del Vaticano
- Blaauw, Sible (1999), 'Die vier Hauptkirchen Roms', in: 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn*, Beiträge hrsgb. von Christoph Stiegemann & Matthias Wernhoff, tent.cat. Paderborn, dl. III, Mainz, 529-541
- Bosman, Lex (1996), 'De oratie van M.D. Ozinga (1948), het ontstaan van de gotiek en het probleem van stijlperioden', *Bulletin KNOB* 95, 1-11
- Bosman, Lex (2004), *The Power of Tradition. Spolia in the architecture of St. Peter's in the Vatican*, Hilversum
- Bosman, Lex (2005A), 'Vorbild und Zitat in der mittelalterlichen Architektur am Beispiel des Alten Domes in Köln', in: Uta Maria Bräuer, Emanuel S. Klinkenberg & Jeroen Westerman (red.), *Kunst & Region. Architektur und Kunst im Mittelalter. Beiträge einer Forschungsgruppe*, Utrecht, 45-69
- Bosman, Lex (2005B), 'Der Chorumgang. Zur Geschichte und Rezeption eines Grundrißtyps in mittelalterlicher und nachmittelalterlicher Zeit', in: Wolfgang Schenkluhn

- (red.), *Dispositio. Der Grundriß als Medium in der Architektur des Mittelalters* (= *Hallesche Beiträge zur Kunstgeschichte* 7), Halle, 121-138
- Brandenburg, Hugo (2004), *Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert. Der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst*, Milaan/Regensburg
- Claussen, Peter Cornelius (2008), *Die Kirchen der Stadt Rom im Mittelalter 1050-1300. Band 2 S. Giovanni in Laterano*, Stuttgart
- Costambeys, Marios (2007), *Power and patronage in early medieval Italy: local society, Italian politics and the Abbey of Farfa, c. 700-900*, Cambridge etc. 2007
- Doppelfeld, Otto (1954-1980), 'More Romano. Die beide karolingischen Domgrundrisse von Köln', in: Otto Doppelfeld & Willy Weyres, *Die Ausgrabungen im Dom zu Köln*, Mainz, 159-182 (art. oorspr. verschenen 1954)
- Eggenberger, Christoph (2002), 'Der St. Galler Klosterplan im Zeichen der vera crux', in: Peter Ochsenbein & Karl Schmuki (red.), *Studien zum St. Galler Klosterplan II*, St. Gallen (= *Mitteilungen zur vaterländischen Geschichte*, hrsgb. vom Historischen Vereins des Kantons St. Gallen, dl. 52), 217-231
- Ennabli, Liliane (1997), *Carthage. Une métropole chrétienne du IVe à la fin du VIIe siècle*, Parijs
- Fiocchi Nicolai, Vincenzo (1995), 'Una nuova basilica a deambulatorio nel comprensorio della catacomba di S. Callisto a Roma', in: *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn, 22.-28. September 1991*, dl. II, Città del Vaticano, 776-786
- Forster, E.M. (1908-2000), *A Room with a View*, Londen 2000 (oorspr. ed. 1908)
- Geertman, Herman (2002), 'La Basilica Maior di San Lorenzo f.l.m.', in: Federico Guidobaldi & Alessandra Guiglia Guidobaldi (red.), *Ecclesiae Urbis. Atti del congresso internazionale di studi sulle chiese di Roma (IV-X secolo)*, Roma, 4-10 settembre 2000, Città del Vaticano, dl. II, 1225-1247, opnieuw afgedrukt in: *Hic fecit basilicam*, 117-126
- Geertman, Herman (2004), 'Le biografie del Liber Pontificalis dal 311 al 535: testo e commentario', in: Herman Geertman, *Hic fecit basilicam. Studi sul Liber Pontificalis e gli edifici ecclesiastici di Roma da Silvestro al Silverio*, Leuven/Parijs/Dudley (Ma.), 169-235
- Gilkes, Oliver & John Mitchell (1995), 'The early medieval church at Farfa: its orientation and chronology', *Archeologia Medievale* XXII, 343-364
- Grewe, Holger (1999), 'Die Königspfalz zu Ingelheim am Rhein', in: 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn*, Beiträge hrsgb. von Christoph Stiegemann & Matthias Wemhoff, tent.cat. Paderborn, dl. III, Mainz, 142-151
- Häussling, Angelus A. (1973), *Mönchskonvent und Eucharistiefeier. Eine Studie über die Messe in der abendländischen Klosterliturgie des frühen Mittelalters und zur Geschichte der Meßhäufigkeit*, Münster
- Häussling, Angelus A. (2002), 'Liturgie in der Karolingerzeit und der St. Galler Klosterplan', in: Peter Ochsenbein & Karl Schmuki (red.), *Studien zum St. Galler Klosterplan II*, St. Gallen (= *Mitteilungen zur vaterländischen Geschichte*, hrsgb. vom Historischen Vereins des Kantons St. Gallen, dl. 52), 151-183

- Heitz, Carol (1976), 'More romano. Problèmes d'architecture et liturgie carolingiennes', in: *Roma e l'età carolingia*, Rome
- Hellenkemper, Hansgerd (1986), 'Die Kirchenstiftung des Kaisers Zenon im Wallfahrtsheiligtum der heiligen Thekla bei Seleukeia', *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 47, 63-90
- Herzfeld, E. & S. Guyer (1930), *Meriamlik und Korykos. Zwei christliche Ruinenstätten des rauhen Kilikiens* (= *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, dl. II), Manchester
- Hill, Stephen (1996), *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Aldershot/Brookfield
- Hochkirchen, Dorothea (1994), 'Ein Kapitellfragment aus der Domgrabung. Neue Erkenntnisse zu Bau VI', *Kölner Domblatt* 59, 225-250
- Hodges, Richard (red.) (1993), *San Vincenzo al Volturno 1: the 1980-86 excavations. Part I*, Londen
- Horn, Walter & Ernest Born (1979), *The plan of St. Gall. A study of the architecture & economy of, & life in a paradigmatic Carolingian monastery*, 3 dln., Berkeley/Los Angeles/Londen
- Jacobsen, Werner (1988), 'Gab es die Karolingische "Renaissance" in der Baukunst?', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 51, 313-347
- Jacobsen, Werner (1992), *Der Klosterplan von St. Gallen und die Karolingische Architektur*, Berlin
- Jacobsen, Werner (1999), 'Die Renaissance der frühchristlichen Architektur in der Karolingerzeit', in: 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn*, Beiträge hrsgb. von Christoph Stiegemann & Matthias Wemhoff, tent.cat. Paderborn, dl. III, Mainz, 623-642
- Jacobsen, Werner (2008), 'Il problema dell'utilizzazione: l'architettura altomedievale e la liturgia nei conventi monastici', in: Flavia De Rubeis & Federico Marazzi (red.), *Monasteri in Europa occidentale (secoli VIII-XI): topografia e strutture*, Roma, 309-319
- Krautheimer, Richard (1942-1988), 'Die karolingische Wiederbelebung der frühchristlichen Architektur', in: Richard Krautheimer, *Ausgewählte Aufsätze zur Europäischen Kunstgeschichte*, Keulen 1988, 198-276, van nawoord voorziene vert. van 'The carolingian revival of early Christian architecture' (1942)
- Krautheimer, Richard, Spencer Corbett & Alfred K. Frazer (1977), *Corpus Basilicarum Christianarum Romae. The early Christian basilicas of Rome, 4th-9th century*, dl. V, Città del Vaticano
- Krautheimer, Richard (1980), *Rome. Profile of a city, 312-1308*, Princeton
- La Rocca, Eugenio (2002), 'Le basiliche cristiane "a deambulatorio" e la sopravvivenza del culto eroico', in: Federico Guidobaldi & Alessandra Guiglia Guidobaldi (red.), *Ecclesiae Urbis. Atti del congresso internazionale di studi sulle chiese di Roma (IV-X secolo)*, Roma, 4-10 settembre 2000, Città del Vaticano, dl. 2, 1109-1140
- Lehmann, Edgar (1962-1999), 'Von der Kirchenfamilie zur Kathedrale. Untersuchungen zu einer Entwicklungslinie der mittelalterlichen Baukunst' (1962), in: Edgar Lehmann, *Von der Kirchenfamilie zur Kathedrale und andere Aufsätze von Edgar Lehmann*, Berlin, 21-39

- Lehmann, Edgar (1965-1999), 'Kaisertum und Reform als Bauherren in hochkarolingischer Zeit' (1965), in: Edgar Lehmann, *Von der Kirchenfamilie zur Kathedrale und andere Aufsätze von Edgar Lehmann*, Berlin, 133-147
- Mathis, Paola (2003), 'L'antica abside della basilica di S. Giovanni in Laterano e la questione del deambulatorio', *OPUS. Quaderno di storia dell'Architettura e restauro* 7, 19-38
- McClendon, Charles (1987), *The Imperial Abbey of Farfa. Architectural currents of the early middle ages*, New Haven/Londen
- McClendon, Charles (1996), 'Louis the Pious, Rome, and Constantinople', in: Cecil L. Striker (red.), *Architectural Studies in memory of Richard Krautheimer*, Mainz, 103-106.
- McClendon, Charles M. (2005), *The origins of medieval architecture. Building in Europe, A.D. 600-900*, New Haven/Londen
- McKitterick, Rosamond (2006), *Perceptions of the Past in the Early Middle Ages*, Notre Dame
- Ozinga, M.D. (1948), *Mythe en ratio in de verklaring der middeleeuwse architectuurgeschiedenis*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de geschiedenis van de bouwkunst aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op Maandag 15 November 1948
- Peeters, C.J.A.C. (1964), 'Een kunstreisboek in de negentiende eeuw – Stendhal als toerist', in: *Opus Musivum. Een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 november 1962*, Assen, 377-405
- Raaijmakers, Janneke (2003), *Sacred time, sacred space. History and identity at the monastery of Fulda (744-856)*, proefschrift Universiteit van Amsterdam
- Ristow, Sebastian (2002), *Die frühen Kirchen unter dem Kölner Dom. Befunde und Funde vom 4. Jahrhundert bis zur Bauzeit des Alten Domes*, Keulen (= *Studien zum Kölner Dom* 9).
- Rothaus, Richard M. (2000), *Corinth: the first city Greece. An Urban History of Late Antique Cult & Religion*, Leiden
- Sanders, G.D.R. (2002), 'Archaeological Evidence for early Christianity and the end of Hellenic religion in Corinth', in: Daniel N. Schowalter & Steven J. Firesen (red.), *Urban Religion in Roman Corinth: interdisciplinary approaches*, Cambridge (Ma.), 419-442
- Sennhauser, Hans Rudolf (2001), *St. Gallen. Klosterplan und Gozbertbau; zur Rekonstruktion des Gozbertbaues und zur Symbolik des Klosterplanes; Zwei Aufsätze*, Zürich
- Slane, K.W. & G.D.R. Sanders (2005), 'Corinth: late roman horizons', *Hesperia* 74, 243-297
- Stendhal (1829-1980), *Promenades dans Rome*, 2 dln., Parijs (oorspr. ed. 1829)
- Stevens, S.T., A.V. Kalinowski & H. VanderLeest (2005), *Bir Ftouha: a pilgrimage church complex at Carthage*, Portsmouth (= *Journal of Roman Archaeology Supplementary Series*, nr. 59)
- Sullivan, Richard E. (1998), 'What was Carolingian Monasticism? The Plan of St. Gall and the History of Monasticism', in: *After Rome's Fall. Narrators and Sources of Early Medieval History. Essays presented to Walter Goffart*, Alexander Callander Murray (red.), Toronto/Buffalo/Londen, 251-287

- Thacker, Alan (2007), 'Rome of the martyrs. Saints, cults and relics, fourth to seventh centuries', in: Éamonn Ó Carragáin & Carol Neuman de Vegvar (red.), *Roma Felic – Formation and Reflections of Medieval Rome*, Aldershot, 13-49
- Trachtenberg, Marvin (2000), 'Suger's Miracles, Branner's Bourges: Reflections on "Gothic Architecture" as Medieval Modernism', *Gesta* 39, 183-205
- Weyres, Willy (1987), *Die vorgotischen Bischofskirchen in Köln*, Keulen (= *Studien zum Kölner Dom* 1)
- Whitehouse, David (1984-1985), 'Farfa Abbey: The eight and ninth centuries', *Arte Medievale* II, 245-256
- Wolff, Arnold (1984), 'Der Alte Dom', in: Hiltrud Kier & Ulrich Krings (red.), *Köln: die Romanischen Kirchen. Von den Anfängen bis zum Zweiten Weltkrieg*, Keulen (= *Stadtspuren – Denkmäler in Köln*, dl. 1), 138-153
- Zettler, Alfons (2008), 'Public, collective and communal spaces in early medieval monasteries: San Vincenzo and the Plan of Saint Gall', in: Flavia De Rubeis & Federico Marazzi (rd.), *Monasteri in Europa occidentale (secoli VIII-XI): topografia e strutture*, Roma, 259-273